

درخت در شهر تونس*

فرضیه‌هایی از مفهوم فضای جمعی

چکیده: تا قبل از ورود استعمار در سال ۱۸۸۱، کشور تونس اساساً بر کشاورزی استوار بود. علی‌رغم یکجانشین شدن زودهنگام جمعیت کوچ‌نشین، مراکز شهری نسبتاً مهم، به استثنای پایتخت یعنی شهر تونس، نادر بودند.

شهر تونس که با الگوی شهرهای عربی سرزمین‌های مغربی ساخته شده بود، همزمان مرکز مذهبی، سیاسی و اقتصادی (خصوصاً تجاری) کشور به شمار می‌آمد و تحت فرمان «بی» بود. شهر از طریق دروازه‌ها به جهات اصلی گشوده می‌شد و ارتباط آن را با مزارع وسیع کشت مرکبات و زیتون نیز برقرار می‌کرد. در آن زمان کشاورزی و تجارت بنیان زندگی شهروندان بود. به این صورت، ساکنان شهر تونس تجربه عملی و اقتصادی ویژه‌ای از درختان داشتند.

در مقابل، این عنصر طبیعی در فرهنگ سنتی فضای جمعی غیبت کامل داشت و تسلط فعالیت‌های اقتصادی و مذهبی در این فضا دیده می‌شد. در فضای خصوصی خانه شهروند تونسی، پیش از دوران استعمار، ارتباط متفاوتی با درخت برقرار بود. این رابطه هرچند نیمه پنهان و ساده اما از آنجایی که یکی از اجزای تخیل جمعی (مشترک) شهروندان به شمار می‌آمد، از اهمیت خاصی برخوردار بود.

با استعمار، الگوی شهر مستعمره فرانسه، با نوع جدیدی از ارزش‌های زیباشناسانه و اقتصادی روبرو شد که با رویکردهای «مدینه^۲» در تضاد بود.

آنچه در ادامه خواهد آمد بررسی تحول مفهوم فضای جمعی در شهر تونس در دوران پیش از استعمار (اواخر قرن ۱۹) تا امروز با تکیه بر زمان‌های کلیدی روند تحول است. از این رو، بر آن شدیم تا ارتباط درخت با شهر را در این زمان‌ها بررسی کنیم؛ آنجاکه درخت ابتدا عنصر فضاهای خصوصی بود (آن زمان که فضای جمعی بسیار محدود بود)، تا جایی که این عنصر طبیعی با آغاز دوران استعمار، تحمیل کاربری‌های جدیدی را در فضای مشترک بر خود دید و به شهروندان تصور و رابطه جدیدی را از فضای جمعی ارایه داد. استعمار با تغییر نگاه شهروندان موجب تحول عمیقی در مفهوم فضای جمعی شد.

واژگان کلیدی: تونس، مفهوم فضای جمعی، درخت، شهراروپایی شده.

تصویر ۱

Pic 1

درخت در شهر تونس پیش از استعمار: قدسی یا زمینی

شهر سنتی، براساس یک مسیر تنگ از ساخت‌وسازهای خوشه‌ای توسعه یافته بود که شبکه مترامی از خیابان‌ها، کوچه‌ها و بن‌بست‌ها در آن نفوذ کرده بودند. کلیت نقشه شهر را مسئله حفظ حریم فضاهای خصوصی و تفکیک محله‌های مسکونی و فعالیت‌های تجاری رقم زده بود. خیابان‌ها با روندی کند با افزایش خانه‌ها و بسته به شرایط محله که غنی یا فقیر باشد، توسعه یافتند (Ammar, 2010). خیابان‌ها بیش از حد مختصر بودند؛ هیچ درختی در آنها نبود و سایه را نیز درختان درون حیاط خانه‌ها و دیواره‌ها تأمین می‌کرد. سازمان فضایی شهر از سلسله مراتب فضاهای متضاد پیروی می‌کرد: فضای مشترک/ فضای خصوصی، مسکونی/ تجاری و مذهبی / غیرمذهبی. در این دوره فضای جمعی تنها در بناهای مذهبی مانند مسجد و مدرسه مفهوم داشت.

در خانه که مکان آرامش خانواده بود درخت خصوصاً در پاسیو حضور داشت و موجبات آسایش را با سایه و زیبایی خود فراهم می‌کرد. درختان معطر مانند انواع مرکبات (پرتقال، نارنج، لیمو) مطلوب تونسی‌ها بود. رواج این گونه‌ها در اکثر فضاهای خصوصی نشان از آن دارد که تنها جنبه کارکردی آنها (زیبایی، طراوت، عطر، میوه) مدنظر نبود بلکه این نوع سازمان‌دهی، حکایت از سنت اسلامی «جنت» دارد. در زبان عربی تونس را «جیننه» (Jnina) می‌گویند که به معنی بهشت کوچک است.

سازمان فضایی شهر نیز از تعالیم و سفارشات اسلام بسیار بهره برده است و مصداق آن استفاده از گونه‌های گیاهی در خانه‌های اشراف است که قرآن به کرات بر اهمیت و خوش‌یمنی آنها تأکید کرده است. نمونه‌های اصلی آن زیتون و انجیر هستند.

درخت با زندگی تونسی‌های قدیم نیز بی‌ارتباط نبود؛ مزارع و صیفی‌جات کمربند شهر را از جمله درختان زیتون تشکیل می‌دادند و مردم شهر روزمره در آنها مشغول به فعالیت

تصویر ۲

Pic 2

تصویر ۳

Pic 3

Pics1_3: An old photo of Marine Avenue (1885) and a current photo of the avenue depicting the European-style linear planting of trees. Source: www.tixup.com/www.wordpress.com/www.panoramio.com

تصاویر ۱ تا ۳ : طرح کاشت خطی درختان به سبک اروپایی در خیابان نیروی دریایی در ۱۸۸۵ و امروز. مأخذ: www.tixup.com www.wordpress.com www.panoramio.com

تا پیش از استعمار در تونس درخت عنصری مختص فضای خصوصی بود و حضور آن در این فضا جنبه مذهبی داشت اما بعد از استعمار در فضای عمومی ظاهر شد و جنبه‌های زیبایی و عملکردی آن مورد توجه قرار گرفت.

تصویر ۴

Pic 4

تصاویر ۴ و ۵: طرح کاشت خطی درختان انجیر زینتی به سبک اروپایی در خیابان ژول فری (۱۹۵۳). پیش از آن، کاشت گیاهان تزئینی در تونس مرسوم نبود. مأخذ: www.tunisie-cpa-1900.net/postcards.delcampe.co.uk. Pics4&5: European-style linear planting of ornamental fig trees in Jules Ferry Avenue (1953). Previously, planting ornamental plants was not common in Tunisia. Source: www.tunisie-cpa-1900.net/postcards.delcampe.co.uk.

تصویر ۶

Pic 6

تصویر ۶: پانورامای شهر تونس معروف به «تونس سفید» (Tunis la Blanche)، ۲۰۱۰. مأخذ: www.panoramio.com. Pic6: Panorama pictures of Tunis, known as White Tunis (Tunis la Blanche), 2010. Source: www.panoramio.com

تصویر ۵

Pic 5

بودند. در این سالها، خصوصیت بارز شهر تونس، خیابان‌های عریض و مستقیمی بود که با کوچه‌های کم و بیش پنهان قطع می‌شد. خیابان‌ها عموماً دارای طرح کاشت مستقیم از درختان غیر محلی متراکم بود و این در تضاد با منظر کوچه‌ها بود که منظری از گونه‌های گیاهی غیرهمسان را دربرداشت و از سلیقه و خصوصاً وضعیت اقتصادی ساکنین خانه‌ها حکایت می‌کرد (Bettayeb, 2011).

● ساماندهی زون غربی شهر تونس: درخت در حاشیه

محله باردو (Bardo) در غرب شهر (که پیش از دوران استعمار، روستای باردو نام داشت) بسیار جالب باقی مانده است (خانه‌های اشراف، قصرها و در کنار آنها مجموعه‌های مسکونی جدید). خیابان‌ها مانند تمامی محله‌های فرانسوی آن زمان تونس، همگی مستقیم و دارای طرح کاشت خطی بودند. در این منطقه در سال‌های ۱۹۷۰ زمین‌های کشاورزی وجود داشت که روستاییان با مهاجرت به تونس برای کار در آنها، همان‌جا سکنی گزیده بودند. این محلات عموماً تنها جنبه سرپناه داشته و طراحی فضای خارج خانه و مسیرهای تردد وجود نداشت. درختان موجود هم درختان مثمر مانند مرکبات بودند که از محصول آن استفاده می‌کردند. در راستای رسیدگی به محلات شهر و توسعه آن، تنها به تأمین نیازهای اولیه مانند آب و برق بسنده شد.

درخت در تونس امروز: عنصر مجلل نادر؟

شهر تونس از سال‌های ۱۹۸۰ به بعد بی‌وقفه در حال توسعه بود و این توسعه بیشتر معطوف به شمال و شمال غرب شهر شد. محله‌های جدید کم و بیش خصوصیات محلات همسایه را تکرار کردند چنان‌که گسترش‌های سمت شمال شامل محلات غنی بود و سمت غرب محلات فقیر را دربرگرفت (تصویر ۵).

بخش شمالی شهر به توسعه خود در غالب ویلا، ساختمان و سایر شکل‌های مسکن ادامه داد. یکی از مهم‌ترین نمونه‌های آن شهرک «النصر» است که امروزه خوش‌نام‌ترین محله شهر تونس شناخته می‌شود. آنچه جالب توجه است، نبود درختان خطی به شیوه اروپایی در آن است و این، با توسعه شهرک به شکل مسکن‌های مدرن غربی مغایرت دارد. فضای جمعی در اینجا دارای ابعاد کارکردی است (دسترسی به شبکه راه‌ها و واحدهای تجاری)؛ (تصاویر ۶ تا ۸).

نتیجه‌گیری

پس از استقلال تونس، توسعه شهر «اروپایی شده» بیشتر معطوف به کانسپت فضای جمعی شد که در ادامه برنامه‌های ساماندهی شهری دوران استعمار قرار داشت. نتیجه آن حضور نوعی دوگانگی میان دو کانسپت فضایی بود؛ یکی مدینه سنتی تقریباً بدون درخت و دیگری فرهنگ فضای جمعی به مثابه فضای مفید، کارکردی و زیبا که درختان در آن نشانه فضای دوران استعمارند ■

پی‌نوشت

* این مطلب ترجمه مقاله‌ای با مشخصات ذیل است:

Donadieu, P & Bennour-Azooz et, M. (2012). L'arbre à Tunis: hypothèses pour une histoire de l'espace public [The tree in Tunis: assumptions for a history of public space]. Available from: <http://www.projetsdepaysage.fr/editpdf.php?texte=761>.

۱. بی‌ها (Bey) ادامه سلسله حسینی‌ها بودند که از قرن ۱۸ میلادی در شهر حکومت می‌کردند. هنگامی که در سال ۱۸۸۱ کشور تونس تحت‌الحمایه فرانسه می‌شود، قدرت آنها تنزل پیدا می‌کند و در ۱۹۵۶ همزمان با استقلال، برکنار می‌شوند.
۲. شهر سنتی

بودند. در این کمربندی گونه‌هایی نیز متعلق به دولت بود که درآمد حاصل از آن صرف نگهداری مساجد می‌شد. علاوه بر این درختان همواره در باغ خانه و قصر اشراف خارج از مدینه نیز حضور داشتند.

در سطحی دیگر و در جوار درختان همیشه سبز، گونه‌هایی مانند سیب و گلابی و حتی گونه‌های تزئینی (بیج امین‌الدوله و گل کاغذی) نیز در کنار آبناها وجود داشت؛ چنانچه در تصویرپردازی‌های داستان‌های هزار و یک شب شاهد آن هستیم. «اجزای باغ‌ها همواره ثابت بود؛ آب، کوشک، درختان میوه، حوض و آبنا. تمامی این عناصر خالق سایه، آرامش و محیط خصوصی بودند؛ کیفیتی که بسیار مورد پسند «بی» ها بود» (Zaïer, 2004: 26). در مدینه، درختان در مکان‌های عمومی دیده نمی‌شدند زیرا همانطور که پیش‌تر نیز به آن اشاره شد، این مکان‌ها مختص فعالیت‌های مذهبی و تجاری (بازار) بودند. اما در تخیل عربی-اسلامی، باغ‌ها و کشتزارهای خارج شهر، یادآور تصویر بهشت در نوشته‌های مذهبی بودند.

درختان شهر اروپایی: به سوی افق‌های منظرین نو

در زمان استقرار استعمارگران فرانسوی، ازدیاد عنصر درخت در شهر اروپایی نمای تونس با تکیه بر کانسپت فضای جمعی و نقش آن در ساختار و نمادگرایی فضای شهری شروع شد. چنانچه امروز نیز اکثر طرح‌های کاشت آنان حفظ شده است.

اینچنین شد که شهر استعماری با بی‌تفاوتی به مدینه؛ شهر سنتی متحدالمرکز، براساس قوانین اروپایی آن زمان ساخته شد؛ شهری با راه‌های قائم‌الزاویه، منظم و پر از خیابان و میدان با فضاهای باز درختکاری شده که مناسب مبارزه با بیماری‌های رایج آن زمان مانند وبا و طاعون بود.

در این دوران (اوایل قرن ۲۰) حضور درختان تزئینی مانند یاس بنفش در پروژه‌های شهری، جزو ثابت پروژه‌های توسعه شهرهای جدید اروپایی بود (Gaillard, 1944). این سیاست با ساماندهی‌های منظرین فضاهای جمعی مانند پارک‌های نظرگاه (Belvédère)، میدان‌هایی مانند راه آهن، آناتول فرانس (Anatole France) و میدان ژاندارک (Jeanne d'Arc)، کاشت خطی درختان مانند انجیرهای زینتی خیابان ژول فری (Jules-Ferry) و یاس‌های بنفش خیابان پاریس و درختان خطی خیابان نیروی دریایی (Marine) همراه شد (تصاویر ۱ تا ۴). از سال ۱۸۸۹، کاشت گونه‌های گیاهی جدید رواج یافت و تا امروز نیز اکثر آنها پابرجا هستند. کاربری نوین درخت به عنوان جزیی تزئینی و کارکردی در فضای شهر جدید و ساختار آن یعنی شبکه‌های جابجایی (خیابان‌ها)، سیاست استعمارگران برای هم‌نشین کردن فرهنگ سنتی فضاهای شهر تونس با کانسپت فضای جمعی ناشی از نیاز به ارتباطات سریع، خوانایی و تعامل بود. بدین ترتیب در واحدهای شهری، شاخص‌های بصری و نقاط عطف برای شهروندان تولید شد.

از استقلال تا سال‌های ۱۹۹۰: درخت به مثابه نشانه اجتماعی

پس از استقلال کشور، تغییر زیادی در ساخت‌وسازهای شهری دوران استعمار به وجود نیامد زیرا مسئولین که به دنبال چهره مدرن شهر بودند، اعتقاد داشتند وضع موجود تعارضی با خواسته‌های آنها ندارد. بنابراین چه در سازمان فضایی شهر و چه در فضاهای خارجی شهر اروپایی شده، تغییر اساسی رخ نداد.

از ۱۹۷۰ به بعد، تأثیر مهاجرت جمعیت روستایی در فضاهای شهری محسوس شد و مسئولین به موضوع احداث فضاهای شهری جدید روی آوردند. از این رو دو مداخله اصلی در شمال و غرب شهر انجام شد.

● توسعه محله‌های غنی در شمال شهر: گرامیداشت درخت شهری «به روش فرانسوی» محله نوتردام (Notre Dame) در ۱۹۶۲ در شمال نظرگاه به شکل مجموعه‌ای از قطعات مسکونی طراحی شد. این محله براساس طرح شهرسازان ایتالیایی، بلوک‌های هزار متر مربعی بودند که بنا بر درخواست مسئولین شهر و در جهت تعبیه طرح کاشت غنی، مقیاس‌های ساخت محله در آنها تغییر کرد (هر مجموعه هزارمتری در دو بلوک هزارمتری ساخته شد). اجرای این طرح از سال ۱۹۸۰ آغاز شد. امروز این محله همچنان به خاطر تراکم طرح کاشت آن از محلات مجلل شهر تونس به شمار می‌رود.

احداث این‌گونه محلات به تدریج در شهر رواج پیدا کرد و به تخریب باغ‌های زیتون انجامید. علت این موضوع را باید در آنجا جستجو کرد که چون در آن زمان کشور تونس با کمبود نیروی تحصیل کرده روبرو بود، به دنبال روشنفکران و متخصصین اروپایی برای آموزش به نسل جوان خود رفت. این مسئله در تمامی عرصه‌های علمی و حرفه‌ای از جمله سازماندهی فضایی و گیاه‌شناسی نیز مصداق داشت (Touati, 2011). بنابراین در تونس سال‌های ۱۹۸۰ اکثر کارمندان دولت و مسئولین شهر به شیوه‌ای غربی آموزش دیده

تصویر ۷

Pic 7

The tree in Tunis

Assumptions for the Concept of Public Space

Maryam Bennour Azooz, Ph.D. researcher Versailles National School of Landscape and Chott Mariem agronomic Institute (ISA) Sousse, Tunisia. myriambennour@yahoo.com

Pierre Donadieu, Professor at the Versailles National School of Landscape, p.donadieu@versailles.ecole-paysage.fr

Translated (from French to Persian) by Maryam al-sadat Mansouri, Ph.D candidate in landscape, Paris10 University, maryamansouri@gmail.com

Abstract: Before the arrival of colonialism in 1881, Tunisia was based mainly on the agriculture. Despite the early settlement of the nomadic population, major urban centers, with the exception of the capital, Tunis, were almost rare.

Tunisian towns that were built by the style of Moroccan Arabic cities were simultaneously known as the religious, political, economical (and especially commercial) center of the country and they were under the command of the Bey. The city could be opened to the main directions and join the widespread cultivation of citrus and olive plantations. At the time, Agriculture and Business were the foundation of life for the city. In this case, the Tunisian residents had practical and economical experiences from the trees.

In this paper, the transformation of the concept of public space since the pre-colonial period (late 19th century) to the present time in Tunisia is followed with a focus on significant times of history. Therefore, it tries to discuss the relationship of trees and the city in these special times; from the time when it was a part of private space (the time where there were no public spaces), to the time when it carried a new function in common spaces and displayed a new relationship between the citizens and public spaces in the colonial period. The colonialism changed the public opinion about public spaces.

Before tree colonialism; this natural element was absent in the traditional culture of public spaces and the commercial and religious activities were predominant in these spaces. There was a different relationship between a person and a tree in the private space of a traditional Tunisian house. This semi-hidden and simple relationship which was also known as a public (common) imagination of citizens was pretty worthy. The public space only had meaning in religious buildings such as mosques and schools. No tree was seen in public spaces because these spaces were allocated to religious and commercial (market) activities. Trees were located in houses especially in patios to offer a relaxing space. In this case, not only the functional aspect (beauty, freshness, fragrance, fruit) were considered, but also they reminded a paradise in Islamic tradition.

Increasing of trees in Europeanized city began during French colonialism by relying on the concept of public space and its role in the structure of urban spaces. That resulted in organized cities with linear roads, streets and squares full of planted trees and open spaces, which were appropriate for impeding diseases such as cholera and plague, unaware of traditional central cities. The new decorative function of trees in new urban spaces and their network structures (streets) was the new policy of colonialism for accompanying the traditional culture of public spaces in Tunis with the concept of public space required for rapid communication, readability and interaction.

Since the officials believed that the modern form of the city did not conflict their demands, there were a little change in the urban structure of colonial period after the independence of Tunisia. As a result, no basic changes were made in spatial organization neither of the city nor in the exterior spaces of Europeanized city. The migration of the rural population to urban spaces was noticeable since 1970. Consequently, the officials began to build new urban spaces and two main interventions were conducted in the North and West sides of the city.

Tunis City has been constantly developing mostly in northern and south northern regions since 1980. New neighborhoods almost had the qualities

of the adjacent neighborhoods as the northern developments included rich neighbors and west developments were allocated to poor ones. The northern part of the city continued developing in form of villas, buildings and other forms of housing.

Therefore, after Tunisia's independence, the «Europeanized» city development was mainly focused on the concepts of public space which were planned in future urban organization in colonial period. The consequent was a duality in the concept of space; a treeless traditional city and a functional, beautiful and useful public space with plenty of trees which reminds the colonial period.

Keywords: Tunis, The concept of public space, Tree, Europeanized city.

Reference list

- Ammar, L. (2010). *Histoire de l'architecture en Tunisie, de l'Antiquité à nos jours*, Tunis: Centre de publication universitaire.
- Bettayeb, A. (2011). Personal interview with Author.
- Gaillard, J. (1944). Un projet d'extension rationnelle de Tunis et de sa région dans le cadre de l'économie d'après-guerre, Éditions J. Allocio.
- Touati, A. (2011). Personal interview with Author.
- Zaïer, S. (2004). Paysage, *Territoire et Patrimoine*, mémoire de master dirigé, de l'Institut supérieur agronomique de Chott Mariem.

تصویر ۸

Pic 8

تصویر ۸ : شهرک النصر در بخش شمالی شهر تونس: نبود درختان خطی به شیوه اروپایی علی‌رغم توسعه شهرک به شکل مسکن‌های مدرن غربی. مأخذ: www.Flickr.com

Pic8: Residence El Naser in the northern part of Tunisia: the lack of linear trees as in the European style of cities even though the houses in the residence have been built European style. Source: www.Flickr.com.

تصویر ۷ : شهرک النصر در بخش شمالی شهر تونس: توسعه ویلا مسکن‌های جدید و متفاوت از شکل سنتی شهر. مأخذ: phototn.blogspot.com

Pic7: Residence El Naser in the northern part of Tunisia: the development of new villas with architectural designs different from traditional styles. Source: phototn.blogspot.com.